

Український вишитий рушник як сімейна світлина

Анотація. У статті приділено увагу символіці вишитого рушника, описано досвід дешифрування знаковості вишивки в роботі з дітьми, подано результати теоретичного аналізу семантики української народної вишивки. Поставлено акцент на впливі традицій в народній культурі, важливості їх збереження і процесі навчання дітей вишиванню. Подається трактування «читання рушника», а саме «родового дерева», як аналогія сімейної світлини.

Ключові слова: народно-прикладна творчість, традиції, вишитий рушник, частини рушника, квіти, знаковість, інформація, сімейна фотографія, дитина, батьки, діди, прадіди, вплив рідної культури.

Annotation. Main attention in the article is concentrated on the symbolics of the embroidered towel. There is described the experience of decoding of signage of embroidery in interaction with children, there are given the results of theoretical analysis of semantics of Ukrainian folk embroidery. There is indicated an accent in influence of traditions in a folk culture and importance of their maintenance and teaching children to embroidery. There is proposed the interpretation of "reading of towel", namely "family tree", as an analogy of family display.

Keywords: folk-applied art, traditions, embroidered towel, parts of towel, flowers, sign, information, family photo, child, parents, grandfathers, great-grandfathers, influence of native culture.

Аннотация. В статье уделено внимание символике вышитого полотенца, описан опыт дешифровки знаковости вышивки в работе с детьми, поданы результаты теоретического анализа семантики украинской народной вышивки. Поставлен акцент на влиянии традиций в народной культуре, важности их сохранения и процессе обучения детей вышиванию. Подается трактовка "чтения

полотенця", а именно "родового дерева", як аналогія сімейної фотографії.

Ключевые слова: народно-прикладне творчество, традиції, вишите полотене, части полотене, цвєты, знаковость, інформація, сімейная фотографія, ребєнок, родитєли, дєды, прадеды, впливание родной культуры.

Академік Д.С.Лихачов у своїх працях велике значення надає поняттю “екологія культури”, а саме культурного середовища, в якому живе і розвивається дитина, яке вона вбирає в себе з колиски, маючи на увазі основи національної культури, серед яких первинне значення має рідна мова і історичні традиції духовного життя народу. Для становлення творчої особистості особливо в юному віці, важливо мати зразок для наслідування, причому не тільки далекий ідеал, але й найближчий приклад. Якщо екологія культури розрушується, зникає нація, етнос. Поза культурних особливостей не можна штучно нарощувати ні мораль, ні господарське, ні економічне життя народу.

В структурі соціального механізму творчої діяльності особи особливо великою є роль національної культури. Творчий потенціал особи – це не тільки фрагмент епохи конкретно-історичного суспільства, але й національної культури. Англо-американський критик Т.С.Еліот зазначав, що кожній нації, кожній расі притаманний особливий склад розуму, не лише творчий, але й критичний. Соціально-культурні фактори (продукти) зможуть позначитися на творчому процесі лише в тому випадку, коли вони вплетені в реальну життєдіяльність особи.

Основою злету людського духу в будь-якій творчості нерідко виступають культурні, соціальні й історичні корені певного народу. Кожний народ має специфічні особливості і “сильні” якості, що виявляються у відповідній діяльності.

Формування національної психології кожної людини, як відомо, починається ще в дитячі роки в колі сім'ї, а потім продовжується в дитячих, середніх та вищих навчальних закладах. Особливий вплив у свідомому вихованні цього важливого суспільного чинника має достовірна історія свого народу, його віковічні традиції, фольклор, художня література, театр. І щасливий той народ, держава якого пильно оберігає інтереси нації та її духовні цінності, виховуючи підростаючі покоління на кращих зразках своєї і світової культури.

Значення етнічної належності для людини – це значення його коріння, його походження. На відміну від біологічного терміну “отогенез”, що має зміст індивідуального людського життя, “біографія” означає, що життя людини не починається з моменту народження, а продовжується як факт біографії його батьків і прадідів. І тільки в цьому змістовому континіумі можливе відчуття свого безсмертя в ряду останніх поколінь. Так бачиться духовність кровноспоріднених зв'язків. Про цю психологічну спільність сімейних і національних зв'язків свідчить і лексика цих відношень: “Батьківщина”, батько”, “рідня”, народ” і т.п. Виходячи з цього, важливо в наш час знайомити підростаюче покоління з традиціями свого народу.

Під традицією ми розуміємо той прошарок культури, який довгий час брав участь і в змозі й надалі активно брати участь в створенні нових матеріальних і духовних цінностей, норм соціальної діяльності і може бути використаний для передачі наступному поколінню в якості зразка дії. Головними елементами традиції є матеріальні і духовні цінності, способи їх створення, збереження і передачі наступним поколінням, стійкі форми соціальної життєдіяльності. Вони охоплюють активну частину духовної і матеріальної спадщини минулого, яке здатне в нових умовах служити основою соціальної життєдіяльності.

Глибоку думку в відношенні ролі традицій в житті суспільства висловив Гегель: “Володіння самосвідомою розумністю, властиве нам, не виникло відразу і не виросло лише на ґрунті сучасності, а його суттєвою рисою є те, що воно є спадщиною і... результатом праці всіх попередніх поколінь людського роду” і передається цей результат шляхом традиції, бо “...те, що ми удаємо собою в науці і... в філософії... зобов’язане своїм існуванням традиції, яка через все, що минуло і що минуло, тягнеться... ніби священний ланцюг, і вона зберегла і передала нам все, що виробили попередні покоління”. Однак традиція, по Гегелю, не виступає тільки “домоправителькою”, яка вірно оберігає отримане нею, вона – джерело творчості.

Культурну традицію в історичному плані потрібно розглядати через призму служіння суспільному прогресу, відповідності всебічному розвитку особистостей. Іншими словами, в традиції потрібно бачити не щось застигле, звернене лише в минуле, а факт дійсності, який можна використовувати, її варто розцінювати як досвід минулого, як “соціальну пам’ять” для зведення майбутнього. В цьому плані культурні традиції грають важливу роль в житті будь-якого народу і на будь-якому щаблі розвитку суспільств. Ця їх роль особливо помітна в житті країн, що звільнилися, традиції яких були зневажені.

Одним з напрямків самовираження народу – є народна творчість – історична основа, на якій розвивалась і розвивається світова художня культура, одна із форм суспільної свідомості і суспільної діяльності, явище соціально зумовлене.

Народна творчість, що базується на фольклорному мисленні, і є носієм традицій. Системність фольклорного мислення – це відображення у народній свідомості сукупності всіх архетипів (міфологічних, фольклорних, історичних, етичних, естетичних, мовних, образних тощо). Єдина художня свідомість народу виражає його менталітет на рівні “трансляції” (виконання) фольклорного твору в

усіх його етнічних, психологічних та соціальних особливостях. Народна творчість включає в себе різні види художньої діяльності народу: поетичну творчість, театральне, музичне, танцювальне, декоративне, образотворче мистецтво, народне будівництво тощо. Народна творчість існує як сукупність численних видів, жанрів, родів. Усі її види об'єднує основне – пізнання та відображення діяльності людства, його історії, побуту, хоча кожен із них має певні особливості функціонального призначення, матеріалу, засобів вираження. Народна художня творчість була водночас пізнанням світу, образним мисленням і практичною дією. В процесі художньої творчості відбувалися пізнання і відображення, накопичення інформації та передача досвіду, спілкування і виховання молоді.

У всезагальній народній культурі важливу роль відіграє декоративне мистецтво – широка галузь мистецтва, яка художньо-естетично формує матеріальне середовище, створене людиною. До нього належать такі види: декоративно-прикладне, монументально-декоративне, оформлювальне, театральне-декораційне тощо. Між названими видами декоративного мистецтва існують тісні взаємозв'язки та взаємовпливи.

Народне декоративно-прикладне мистецтво – одна із форм суспільної свідомості і суспільної діяльності. В народному мистецтві відбивалися риси первісної свідомості людини, міфологічний характер спілкування з природою. До цього виду мистецтва належить і вишивка.

Вишивка – один із давніх, найбільш масових і розвинених видів народного декоративного мистецтва. Проблема походження, еволюції вишивки на території сучасних українських земель складна і багатогранна. Виникнення і поширення цього виду мистецтва губиться у глибині тисячоліть. Академік Б.О.Рибаків, досліджуючи семантику геометричного орнаменту, виявив його міфологічну

основу, тісний зв'язок з язичеськими віруваннями слов'ян, довів, що джерела його сягають палеоліту.

Композиційні схеми вишивок завжди підпорядковувались призначенню та формі предмета. Місце, роль вишивки у житті, обрядово-ритуальній сфері освячені віковими традиціями, відгомін яких дійшов до наших днів.

Найяскравішим діамантом в декоративно-ужитковому мистецтві українського народу є вишитий рушник. Багато досліджень було присвячено темі українського рушника. Одні автори стверджували, що український народний рушник вважався закодованим письмом поколінь, інші вважали, що український рушник відноситься до тих предметів народного мистецтва, які належать і минулому і сучасному. З прадавніх часів до сьогодення формувався канон, у рамках якого проходили подальші творчі пошуки народних майстрів.

Рушник як символ супроводжував людину протягом усього життя – і в радості, і в горі. Сьогодні використовують рушник у різних випадках: як обрядову річ, декоративну, побутову.

Дослідники стверджують, що рушникова символіка найбільше відбилася в народних піснях, як сама доля із долею народу простелилася на тисячоліття. Захоплена красою світу, переплетена уявою жінки, створила вигадливі знаки сонця і вогню, місяця і зірок, дерев і птахів, квітів і людей.

Вивершені одна на одній геометричні фігури складають цілий неповторний лад вишивки. За допомогою цих своєрідних символів-схем вишивальниці переповідали небуденні події життя, тобто на полотні закарбовували позачасові узагальнені цінності, що їх предки набували упродовж сторіч.

Із величною і святою символікою рушник стає чи не наймонументальнішою оздобою в побуті і під час урочистостей. Рушник – то свята, зворушливо-поетична реліквія, яка крізь товщі віків світиться для нас, сяє національним символом непогасних традицій.

Орнамент українського рушника – то графічно чіткий, геометризований, то химерно загадковий із символічними ритмічними знаками. Вони завжди мають побутове і ритуальне призначення. Що важить вишивана споруда, яка символізує життя й, ніби, зливається з природою. З мурів проростають оспівані в колядках і щедрівках дерева, на них щебечуть пташки, хрестоподібні постаті. Таким язичницький світогляд витворив образ дерева життя, який тоді ж уособлював у собі охоронницю домашнього вогнища Берегиню.

Етнографи вважають, що для орнаменту рушника характерна прямолінійність обрисів доволі різних мотивів, простота та ясність узору, спокійний ритм чергування однорідних елементів, горизонтальна та вертикальна симетрія малюнка. Значення мотивів пов'язані зі споконвічними поняттями, як добро, світло, життя та вродливість. Вони сприймалися так само як знаки сонця, вогню, землі, неба, води, світла і т.д. Конкретна символіка у певній мірі залежала від місця мотиву у композиції, від того, виступає він одинокою фігурою чи елементом орнаментальної конструкції. Невипадкова підпорядкованість елементів декору лінійному строю, існування своєрідних зв'язків між мотивами. Вони виявляються в тому, що контури однієї фігури могли бути одночасно і контурами другої, а на інших узорах, завдяки використанню принципу настоювання, сполучалися декілька різних за формами фігур, які тим не менш заповнювали один центр. За подібним зв'язком поміж фігурами простежується ідея цілковитої гармонії та цілісності природи і всесвіту. Часто майстрині свідомо урізноманітнювали плоди природи. Адже головне завдання – створити емоційний образ природної краси, символ врожаю, родючості. Мотив дерева один з найбільш розповсюджених і є символом, що здійснює функцію зв'язку між різними періодами, поколіннями. Семантика його сягає глибини віків, аж до язичницьких міфологічних уявлень про “священне дерево життя” і є ніби символом “матері-природи”, яка щовесни оживає, відроджуючи до життя все живе.

Всім відомо, що вишитий рушник - бездонна скарбниця знаковості. Знаки сонця: коло, колесо зі спицями, концентричні кола, коло з хрестом всередині, всі елементи квітів в орнаментах, які вписуються в коло.

Знаки місяця: дуги, повернуті в різні боки, півмісяці, повернуті рогами догори. Трикутник теж має давнє символічне походження і зображує трійцю: вогонь, повітря, воду; чоловіка, жінку, дитину.

На вишитих узорах можна часто побачити меандр – ламана лінія з закрутками. Це символізує вічність, нескінченність. Символом засіяного поля вважають квадрат або ромб, розділений хрестом на чотири половини, в кожній з яких зображена крапка, що символізує зерно. Також символічне значення мають тварини та люди, особливо берегині.

Зооморфну орнаментику на територію України принесли скіфи. Крім реальних тварин, зображались і фантастичні.

Рослинна орнаментика виникла тому, що люди постійно спілкувалися з природою. Кожна жінка, яка вишивала, прагнула зображати красу природи і на своїх речах. Але майстри не просто копіювали навколишній світ, а й перероблювали його, спрощували, фантазували і умовними малюнками створювали самостійний стиль. Найпоширенішими мотивами рослинної орнаментики було дерево, гілка, ламане дерево, квіти. Іноді рослинні мотиви комбінуються з геометричними формами, а іноді переходять одні в інші.

Орнамент – це живий документ, який зберігся і дійшов до нашого часу, як велика небувала цінність. Але цінність не тільки матеріальна, а й духовна. Тому що кожен орнамент був оберегом. Він захищав людину від злих сил. Те, що вишивка дійсно була оберегом, підтверджує її розташування на одязі та на рушниках.

Щоб навчитися читати народні візерунки, узнавати символіку, закладену духовність стародавніх майстринь, для цього треба не тільки вишивати – для цього потрібні знання історії, філософії, фольклору та етнографії.

Структура нанесеного малюнка на рушнику передбачає внизу суцільну смугу - підземний світ (потойбіччя), світ померлих предків, вище – середня частина рушника - світ земний і над ним - світ небесний (розкидані мотиви квіток, гілок, зірок), котрий переходить у чисте біле полотно середини.

Як стверджує Ю. Мельничук - старший науковий співробітник українського центру народної культури «Музей Івана Гончара», майстер народного мистецтва з вишивки: «Чим старіші рушники ми бачимо по музейних збірках, тим більше переконуємось, що, в першу чергу, вишиття наносилось не заради краси, а завдяки сакральному наповненню, ритуальному призначенню. Такі старі рушники часто мають асиметрію у виконанні кінців. Вона не кидається у вічі на перший погляд, але при детальнішому розгляді розбіжності часом просто вражають. Це говорить про те, що кінці рушника люди свідомо позначали.

Дерево Життя, Світове Дерево, Дерево Роду, Древо, Квітка, Вазон - все це наукові та народні назви центрального символу в українському вишитті, особливо рушниках. Древо символізує собою загалом Космос з усіма його проявами. Сягаючи своїм коренем неосяжних глибин витоків, воно розвивається в могутній прямий стовбур (вісь Всесвіту) з кроною, спрямованою вгору. Дерево являє собою безсмертя, нескінченість Життя, його розмаїття. Воно стоїть понад часом (об'єднуючи минуле, сучасне і майбутнє) та простором (будучи центром Світу, включаючи всі плани Буття). В той же час на цьому образі відображено дуальність, полярність Світу - поєднання Духа і Матерії. Матерія являє собою коріння, стовбур, гілки (статична форма), як скелет дерева взимку. А Дух - це молоді гілки з листям, квіти, плоди, бруньки (динамічна субстанція) - дерево весною та влітку.

Іконографічно Дерево Життя зображується квітучим. Квіти символізують людські життя сьогодення, бруньки - зародки майбутніх поколінь, а плоди - людські діяння, різноманітні у своїй значимості для цивілізації. Дуже часто обабіч Древа

зображується багато дрібних елементів різного розміру та форми. Вони демонструють собою загальну життєву силу - ефір, який наповнює собою простір. Древо завжди має яскраво виражену центральну верхню квітку. Вона символізує собою Вогонь Життя, який палає постійно, не згасає, повний енергії. Цей Вогонь оберігається двома світлосяйними духами - ангелами (у християнській традиції), або пташками (в народній інтерпретації). Такими ангелами-хранителями виступають також і предки, котрі відійшли з цього Світу, але їхні душі пильно стежать, аби ніщо не зашкодило Родовому Древу.

Найчастіше Древо вишивається проростаючим із "вазона", горщика. Це символічне зображення Древа Роду, що виросло з гілочки, відламаної від Світового Древа Життя. Горщик семантично означає першопредка, культуру. Ще в далекі дохристиянські часи Древо було символом Рода - прабатька всіх богів. Рода часто подають у супроводі Рожаниць - богинь, котрі відповідають за будь-яке народження. Отак стародавня назва бога і його символ перейшли на означення багатьох поколінь, що походять від одного предка.

Древо ніколи не копіює якусь конкретну рослину, її листя, квіти, чи плоди. Завжди це збірний, узагальнений образ, у якому все символічно. Багато мотивів та орнаментів подають схематично маленькі дерева, котрі чергуються за кольором, часом конфігурацією, розміром. Це відгомін давнього культу рослин, дерев, який був як і у наших предків. Проте, окремі рослини все ж таки упізнаються. І навіть спеціально так вишиваються, що кожному зрозуміло. До таких рослин, що дуже часто супроводжують рушникові композиції, належать виноград, дуб, лілея та інші. До слова сказати, вони також є улюбленими в орнаментах сорочок».

Доносячи на уроках дітям філософію вишитого рушника варто враховувати вікові особливості дітей і особливості сприйняття ними інформації. В своїй педагогічній практиці я мала досвід 15-річної роботи з навчання дітей вишиванню в одному з районних Будинків творчості дітей та юнацтва міста Києва.

На мою думку, Родове дерево, яке ми зображуємо на рушнику – це наша «сімейна фотографія», «сімейна світлина». Центральна квітка дерева – це дитина, для якої вишивається рушник, квітки поруч, трохи нижче – це брати та сестри, ще нижче – більші квіти – батько й мати, на самому низу дерева, похилені до низу квіти – то дідусі і бабусі. Під горизонтальною лінією – світ померлих родичів – прадідів. Коли давався рушник синові в дорогу або дочці, як вона виходила заміж, то це й було справжнім оберегом, оберігала людину вся її сім'я. Готуючись до роботи над рушником з такої позиції, цікаво прослідкувати дерево свого роду, так зване своє геніологічне древо. Кожній свідомій людині цікаво буде дізнатись про свої витоки. Подаючи тему рушника на уроках трудового навчання, можна залучити до цієї справи родичів учнів: батьків, дідів, бабусь, прадідів, прабабусь. Вони розкажуть дітям про родину, сім'ю, можуть розповісти цікаві сімейні історії, байки. Все це, безумовно, буде слугувати зміцненню родини і усвідомленню дитиною своїх першоджерел. Коли ми пояснюємо дітям про зображення на рушнику родинного чи світового дерева – це сприймається дитячою свідомістю відсторонено, де мова йде про щось далеке, можливо до кінця й незрозуміле. А коли дитина пропускає через себе те, що робить, приєднує до цієї справи всю родину – сприйняття буде зовсім іншим.

Наведу приклад: моєму племіннику, коли він вчився в школі, задали домашнє завдання з географії: намалювати карту і позначити на ній звідки вийшли його предки. Я порадила намалювати рушник (в їх сім'ї ніхто не вишивав) і позначити кожну квітку як одного з родичів. Це завдання виконувала вся сім'я, вірніше вся родина, задіяні були не тільки тато і мама, але і бабусі з дідусями. Це був потужний стимул для створення їхнього геніологічного древа. Вчителька поставила оцінку 14, сказала, що 12 – мало, 13 – погане число, а от саме 14 балів заслуговує ця робота. Цей намальований рушник висить у кімнаті хлопця і по цей день, хоч він давно вчиться в університеті. Але спочатку, як тільки робота

була зроблена, він постійно підходив до мами і тата і розпитував про всіх родичів. Так, опосередковано дитина з раннього підліткового віку була знайома зі своїм родоводом.

Як психолог, я можу засвідчити, що подібні заходи тільки позитивно можуть впливати на дітей, на сім'ю і на родину в цілому. Саме через таку дослідницько-пошукову роботу, через проявлення цікавості до дуже близької теми (сім'я кожного – це найближча, найперша інституція) у дитини може проявитися повага і любов до родини. А, якщо ця робота обрамлена ще й у красиву оболонку вишиваних квіток, - це теж приносить позитивні емоції. А, коли, прийде усвідомлення, що твоє Родове дерево – це частинка Світового дерева, що існує твоя особиста приналежність до Світу, - це все дає можливість розуміти своє коріння, свою ідентифікацію, свою укоріненість на цій Землі. І таким чином, звичайний урок з теми народного-прикладного мистецтва можна перетворити на цілий проект по пізнанню себе, своєї родини, своїх витоків.

Залучення практичного психолога до подібної теми здатне допомогти у роботі з дітьми з проблемних сімей. Можна також прослідкувати родинні зв'язки, налагодження яких інколи розтягується на все життя і несе великий вплив на вміння створювати комунікативні зв'язки з іншими людьми. Над цією темою працюють психологи. Існують і психотерапевтичні тренінги, пов'язані з цією тематикою. Тому світ українського вишитого рушника такий глибокий, такий багатогранний, що дає поштовх в його дослідженні на протязі багатьох віків багатьом спеціалістам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник психолого-педагогічних термінів і понять. /Упорядн. Ю.В.Буган, В.І.Уруський.- Тернопіль:Астон, 2001. –176 с.
2. Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів: Світ, 1992. –272 с.

3. Басин Е.Я. Психология художественного творчества /Личностный поход/. М: Знание, 1985. –82 с.
4. Бурно М.Е. Терапія творческим самовыражением. – Екатеринбург: Деловая книга, - 1999. –382 с.
5. Буряк В.Д. Поетика інформаційно-художньої свідомості. Еволюція форм і методів вираження інформації в контексті інтелектуалізації творчої свідомості. Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. –340 с.
6. Ганжа П.О. Таємниці українського рукомесла. К.:Мистецтво, 1996. –124 с.
7. Гасюк Е.О., Степан М.Г. Художественное вышивание. –К.: Вища школа, 1989. –112с.
8. Евграфовъ К.Р. Подсознательная сфера и художественное творчество. – Пенза, 1912. –86 с.
9. Збірник наукових праць: Личность, творчество и современность./Сибирский юридический институт. – Красноярськ, 2000. –98 с.
10. Збірник наукових праць АН України: Світогляд і духовна творчість. /Ін-т філософії, Редкол.: К.П.Шудря, Є.І.Андрос. –К.: Наукова думка, 1993. –280 с.
11. Збірник наукових праць: Національна психологія і духовні цінності народу. /Дніпропетровський ДДУ, 1994. –186 с.
12. Зись А.Я., Ярошевский М.Г. Художественное творчество и психология. – М.: Наука, 1991. –224 с.
13. Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка. –К.: Либідь, 2002. –240 с.
14. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. –К.: Мистецтво, 1993. –180 с.
15. Клепиков О.І. Творчість: істина, краса, благо. / Серія 2, Світогляд, -К., 1994. –54 с.
16. Княжинський А. Дух нації. Соціально-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк – Філадельфія – Мюнхен, 1959. –124 с.
17. Кравченко П. Ноша України крізь віки. /Перекл. з англ. –К.: Мистецтво, 1999. –138 с.
18. Кульчицька С. Витвори прикладного мистецтва – Альбом. –К.:Мистецтво, 1986. –148 с.
19. Макаров А.М. П'ять етюдів: підсвідомість і мистецтво. Нариси з психології творчості. –К.: Рад.письменник, 1990. –218 с.
20. Орбан-Лемрик Л. Є. Етнопсихологія у школі. –Ів.-Франківськ: Кальварія, 2001. –98 с.
21. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія. Навч. Посібник. –К.: Сфера, 1999. –348 с.
22. Пономарев Я.А. Психология творческого мышления. /Под ред. Леонтьева. –М.: изд-во Академии пед.наук РСФСР, 1960. –348 с.

23. Ролло Мей. Мужество творить. Очерк психологии творчества. –М.: Инициатива, 2001. –320 с.
24. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України. –К.: Либідь, 1992. -216 с.
25. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. –Донецк: Донбасс, 1999. –198 с.
26. Хазратова Н.В. Формирование креативности под влиянием микросреды. – М.: Ин-т психологи, 1994. –206 с.
27. Фурман А. Психокультура української ментальності. –Тернопіль: Економічна думка, 2002. –148 с.